

Володимир Горин

доктор економічних наук, професор,
Західноукраїнський національний університет, м. Тернопіль, Україна
v.horyn@wunu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-6048-8330

Оксана Коваль

кандидат педагогічних наук, доцент,
Західноукраїнський національний університет, м. Тернопіль, Україна
oksanakov@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4224-601X

ПОВЕДІНКОВІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПОДАТКОВОЇ БЕЗПЕКИ

В умовах повномасштабної війни та системних економічних потрясінь критично важливим питанням фінансової політики є забезпечення податкової безпеки держави, адже від формування необхідного обсягу бюджетних ресурсів залежить не тільки виконання державою соціальних зобов'язань, а в першу чергу належне фінансування оборони країни від російської агресії. Питання податкової безпеки в наукових колах традиційно розглядають крізь призму інституційних механізмів, фіскального законодавства та інструментів примусу. Забезпечення податкової безпеки відповідно до усталених поглядів базується на таких засобах, як посилення фіскальних санкцій, розширення повноважень фіскальних органів контролю, вдосконалення механізмів виявлення способів ухилення від сплати податків й усунення податкових «лазівок». Однак сучасні дослідження все більш переконливо доводять, що ефективність податкової системи характеризується не тільки якістю правового базису її функціонування, але й поведінкою платників податків, яка визначається їхніми мотивами, переконаннями та соціальними нормами у царині податкових відносин. Тому зрозуміти, чому індивід або суб'єкт господарювання вирішує сплачувати чи не сплачувати податки означає знайти відповідь на питання про ключові поведінкові детермінанти, які формують фіскальну спроможність держави.

Провідну роль у формуванні податкової поведінки відіграє психологія прийняття рішень в умовах невизначеності. Відповідно до теорій раціональності та перспектив, платники податків сприймають втрати і здобутки від ухилення від сплати податків асиметрично [3]. У контексті оподаткування платники схильні розглядати сплату податків виключно як втрату наявних ресурсів, а не як внесок у формування суспільного добробуту, і таке сприйняття податкових відносин визначає апріорі негативне ставлення до податкової системи. Платники рідко керуються раціональним розрахунком ймовірності виявлення правопорушення, натомість вони ухвалюють рішення про сплату чи несплату податків на основі власних суджень, суб'єктивних очікувань, а також емоційних реакцій на сигнали

зовнішнього середовища. У вітчизняному контексті ця закономірність отримує вираження в дуальний спосіб: з одного боку, тривалий воєнний стан, постійні зміни податкового законодавства та нестабільність регуляторного середовища формують у платників відчуття непередбачуваності, яке само по собі є тригером ухильницької поведінки; з іншого боку, почуття патріотизму, приналежності до спільноти, яка зазнала неспровокованої агресії, любов до власної країни стають чинниками, які спонукають платників податків навіть за складних умов ведення діяльності сумлінно сплачувати фіскальні зобов'язання.

Не менш важливою детермінантою, яка впливає на податкову поведінку та податкову безпеку держави, є суб'єктивне оцінювання справедливості системи оподаткування. Розроблена С. Адамсом психологічна теорія рівності органічно проектується на фіскальну сферу: якщо платник податків вважає, що держава надає суспільні блага відповідно до сплачених коштів і що його фіскальний тягар порівняний із навантаженням конкурентів, він демонструє значно вищий рівень сумлінності у виконанні фіскальних зобов'язань. Коли цей баланс з різних причин порушується (через корупцію, нецільове використання бюджетних коштів або нерівність у застосуванні податкових норм), то відбувається руйнування так званого «фіскального контракту», підтримання якого є умовою добровільного дотримання фіскальних правил [2]. Це дає можливість пояснити сучасні проблеми збереження значних масштабів ухилення від оподаткування навіть у складний для держави період. За індексом сприйняття корупції, який характеризує рівень актуальності проблем хабарництва, марнотратства бюджетних коштів, непотизму та підпорядкування держави приватним інтересам Україна перебуває за межами перших 100 країн, незважаючи на значний прогрес за останнє десятиліття [5]. Крім цього, позитивні зрушення в індексі значною мірою були спричинені не швидкою реалізацією антикорупційних реформ, а постійним тиском суспільства, зокрема резонансними журналістськими розслідуваннями чи протестами проти обмеження функцій антикорупційних органів. Аналітичні дослідження НАЗК свідчать про радикалізацію несприйняття корупції у вітчизняному суспільстві: впродовж періоду з початку повномасштабної війни близько 58-60% бізнесу негативно ставляться до корупційних проявів, помітною також стала тенденція до посилення негативного сприйняття корупції з боку населення. Більш того, у 2024 році майже половина громадян висловлювали категоричне несприйняття корупції, яка жодним чином не може бути виправданою [8].

Вагомим поведінковим чинником, який визначає загальний вектор взаємин між державою і платниками податків є довіра до державних інститутів. Важливо не тільки те, який результат платник податків отримує від контактів з органами фіскальної служби, але й те, як відбувається сам процес взаємодії. Процедурна справедливість, яка виявляється у шанобливому ставленні, прозорості роботи, передбачуваності взаємодії, справляє вагомий вплив на мотивацію платника у фіскальних відносинах. Якщо громадяни сприймають державні інститути як некомпетентні та корумповані, то навіть жорсткі санкції виявляються недостатньо

ефективними у питанні протидії фіскальним деліктам. У цьому випадку платник податків легітимізує податкові правопорушення як симетричну відповідь на несправедливість системи оподаткування. Результати соціологічних досліджень останніх років демонструють суперечливі тенденції у питанні довіри до владних інститутів. За даними VoxUkraine, після сплеску довіри на початку масштабної війни під впливом ефекту «єднання навколо прапора», з 2023 року відбувається стрімке падіння балансу довіри до владних інститутів, для більшості із яких він увійшов у глибоко від'ємну площину. У 2025 році позитивний баланс довіри зберігав тільки суспільний інститут Президента України (+12,5), тоді як органи державного апарату (в тому числі фіскальні органи) мали від'ємне значення цього показника на рівні -61,4, а уряд в цілому -49,8 [4]. Важливо, що негативне ставлення суспільства до державних інститутів сформоване на фоні надвисоких показників довіри до армії, волонтерських організацій та церкви, що дає підстави говорити не про загальне соціальне відчуження, а про цілеспрямовану недовіру саме до інститутів, які пов'язані із перерозподілом ресурсів та регуляцією. За цих умов логіка фіскального обміну як готовність сплачувати податки в обмін на якісні суспільні блага та справедливе управління суттєво послаблюється.

Доповненням до поведінкових детермінант податкової безпеки є соціальні норми, які замикають податкову поведінку окремих індивідів у колективний контекст. Якщо платник податків вважає, що більшість його оточення не сплачує фіскальні зобов'язання повною мірою, то формується так звана «дескриптивна норма ухилення», яка знижує внутрішній психологічний бар'єр до порушень. В Україні ця деформація підсилюється культурно-демографічною специфікою – високий рівень перебування у «сірій» зоні» малого і середнього бізнесу, а також поширення неформальних трудових відносин (більш того, частина суспільства виправдовує таку форму взаємин при працевлаштуванні) формують середовище, у якому часткова тінізація діяльності сприймається як конкурентна норма виживання, а не як відхилення, що має негативні наслідки для держави.

Коли детермінанти податкової поведінки діють у негативному напрямку, виникають специфічні поведінкові прояви, які прямо загрожують податковій безпеці держави. Першим і психологічно більш раннім із них є моральна нейтралізація, тобто когнітивне виправдання власної ухильницької податкової поведінки. Платник, який усвідомлює власне податкове правопорушення, але водночас зберігає позитивну самооцінку, вдається до «технік самовиправдання» на кшталт «держава все одно витратить мої податки не туди», «навколо всі так роблять», «вони всі корупціонери, тож я їм нічого не винен». У вітчизняному контексті ці переконання живляться реальними підставами у вигляді низької довіри до фіскальних органів, відчуття несправедливості у розподілі податкового тиску, усвідомлення системної безкарності великих платників. Дослідження CASE-Україна свідчать, що найбільш масштабні схеми ухилення від оподаткування масово застосовують великі та надвеликі підприємства, які мають можливості уникати фіскальних зобов'язань завдяки своїм неформальним зв'язкам [1]. Це спостереження принципово важливе,

оскільки відчуття нерівності у застосуванні податкових правил підживлює моральну нейтралізацію у малого та середнього бізнесу.

Закономірним ефектом масового поширення серед платників стратегій нейтралізації стає розширення масштабів тіньової економіки, яка в умовах війни залишається однією із найважливіших причин бюджетних втрат держави. За різними оцінками, рівень тінізації економічних відносин в Україні у перші роки повномасштабної війни становив близько 40%, а в окремих галузях показник сягав 60-70% [9], що значно вище за довоєнні показники. Однак, однозначної відповіді на питання про рівень тінізації економіки в Україні немає, а оціночні судження можуть різнитися у десятки відсоткових пунктів. Це дає підстави стверджувати про існування двох паралельних вимірів проблеми: офіційно вимірюваний та методологічно уніфікований показник рівня тіньової економіки, і «реальна тінь» з невизначеними параметрами, яка охоплює також напівлегальні практики, не враховані стандартними методами оцінювання.

Тінізація економічних відносин підриває податкову безпеку держави у кількох взаємопов'язаних вимірах: по-перше, вона скорочує базу оподаткування та безпосередньо зменшує бюджетні надходження, адже аналітичні дослідження останніх років демонструють стабільно високий рівень бюджетних втрат від схем виплати зарплат «у конвертах», контрабанди та інших порушень на рівні 0,4-0,6 трлн грн щорічно [1]; по-друге, тіньова економіка деформує конкурентне середовище, позбавляючи сумлінних платників ринкових переваг, і тим самим створює структурний стимул для подальшої тінізації решти учасників ринку; по-третє, тіньовий сектор підриває фінансову стійкість держави у критичний для неї момент, оскільки від внутрішніх доходів найперше залежить обороноздатність країни та можливості продовження її захисту від російської агресії.

Осмислення поведінкової природи охарактеризованих загроз податковій безпеці зумовлює необхідність задіяння відповідних інструментів реагування, здатних цілеспрямовано коригувати середовище прийняття рішень платниками. Архітектура вибору, яка ґрунтується на принципах «лібертарного патерналізму», передбачає переструктурування умов прийняття рішень у такий спосіб, щоб належна податкова поведінка стала природним варіантом «за замовчуванням». Конкретними інструментами його втілення є спрощення процедур декларування та зниження когнітивного навантаження на платника, використання соціальних порівнянь, а також своєчасні нагадування з урахуванням специфіки часової мотивації. Такі інструменти стимулювання належної податкової поведінки не мають у своїй основі примусу, що важливо в умовах, коли традиційні каральні механізми зіштовхуються із стійкою недовірою суспільства щодо їхнього справедливого застосування.

Для стимулювання позитивної податкової поведінки суспільства важливе й продовження цифровізації адміністрування фіскальних платежів. Впровадження електронних сервісів, автоматизованих систем контролю та штучного інтелекту здатне одночасно зменшити можливості платників для податкових порушень та

знизити трансакційні витрати на виконання податкових зобов'язань сумлінними платниками. Поряд з реалізованими новаціями, такими як е-кабінет платника, е-аудит та автоматизований аналіз ризиків трансфертного ціноутворення, серед пріоритетних напрямів цифровізації податкового адміністрування – розробка ІТ-платформи ІTARIS для автоматизованого аналізу ризиків у сфері міжнародного оподаткування, що скоротить час опрацювання даних та підвищить ефективність контролю [6].

Поведінковий ефект цифровізації пов'язаний передусім із підвищенням суб'єктивного сприйняття платниками ймовірності виявлення порушень щодо виконання фіскальних зобов'язань. Цифровізація у поєднанні з автоматичним обміном податковою інформацією формує середовище, у якому «невидимість» доходів стає значно складнішою технічно. Це змінює раціональний розрахунок платника, за якого стратегія моральної нейтралізації стає менш виправданою. Однак О. Пілат та П. Дуравкін наголошують на ризиках цифрової трансформації процесів фіскального адміністрування, яке має супроводжуватися інвестиціями в освіту користувачів і підвищення цифрової грамотності, інакше автоматизовані канали ризикують стати джерелом адміністративної нерівності [7].

Водночас, ефективність архітектури вибору та цифровізації залишається обмеженою без паралельної роботи над відновленням інституційної довіри до держави. Поки платники податків не відчуватимуть, що держава виконує свою частину фіскального контракту, тобто справедливо адмініструє фіскальні платежі, ефективно витрачає сплачені податки та рівнозначно застосовує закон до усіх, то технологічні реформи не усунуть глибинних поведінкових стимулів до тінізації економіки. Відтак поведінковий вимір податкової безпеки потребує системного підходу, який передбачає вдосконалення інструментів контролю, а також цілеспрямовану роботу з відновлення легітимності фіскальних відносин у свідомості українського суспільства.

Список використаних джерел:

1. 429-543 млрд грн на рік склали втрати бюджету від схем тіньової економіки в Україні. URL: <https://case-ukraine.com.ua/news/the-budget-losses-from-shadow-economy-schemes-in-ukraine-amount-to-uah-429-543-billion-per-year/>
2. Adams J. S. Toward an understanding of inequity. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1963. Vol. 67. P. 422–436. URL: <https://www.scribd.com/document/732781381/1963-Stacy-Adams-Toward-An-Understanding-of-Inequity>
3. Kahneman D., Tversky A. Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica*. 1979. Vol. 47 (2). P. 263–291. URL: https://web.mit.edu/curhan/www/docs/Articles/15341_Readings/Behavioral_Decision_Theory/Kahneman_Tversky_1979_Prospect_theory.pdf
4. Гродецька Ю., Гаврон О. Аналіз довіри громадян України до суспільних інституцій (2015-2025): кому українці довіряють найбільше і найменше? URL: <https://voxukraine.org/analiz-doviry-gromadyan-ukrayiny-do-suspilnyh-instytut-sij-2015-2025-komu-ukrayintsi-doviryayut-najbilshе-i-najmenshe>

5. Давиденко М. Індекс сприйняття корупції 2025: що показав рейтинг. URL: <https://engage.org.ua/indeks-spryjnyattya-korupcziji-2025-shho-pokazav-rejtyng/>
6. ДПС впроваджує цифрову трансформацію та нову модель податкового адміністрування. URL: <https://sud.ua/uk/news/ukraine/358351-gns-vnedryaet-tsifrovuyu-transformatsiyu-i-povuyu-model-nalogovogo-administrirovaniya>
7. Пілат О., Дуравкін П. Цифровізація податкового адміністрування: ризики та переваги. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 10. С. 207-211. URL: https://lsey.org.ua/10_2025/47.pdf
8. Савчук Д., Шуренкова А. Корупція в Україні 2024: розуміння, сприйняття, поширеність. Аналітичний звіт за результатами опитування населення та бізнесу. Київ: Info Sapiens, Національне агентство з питань запобігання корупції, 2024. 146 с. URL: <https://dap.nazk.gov.ua/uploads/osr-83/sources/380-111340470-67a239fc55bdd.pdf>
9. Тіньова економіка: як оцінюється її рівень в Україні та інших країнах. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2025/04/15/infografika/ekonomika/tinova-ekonomika-yak-ocziuyetsya-yiyi-riven-ukrayini-ta-inshyx-krayinax>